

FAZIL BAXŞƏLİYEV
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
 E-mail: baxsaliebfazil@yahoo.com

XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN SAHİBKAR KƏNDİNDƏ MALDARLIQDA ƏMTƏƏ-KAPİTALİST MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: kapitalist, inkişaf, kənd, Şimal

Ключевые слова: капиталист, развитие, деревня, Северный

Keywords: capitalist, development, villag, Nothern

Azərbaycan sahibkar kəndində əmtəə-kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişaf templəri müxtəlif yerlərdə və kənd təsərrüfatı istehsalının ənənəvi sahələrində vaxt və yeri baxımından müəyyən fərqlərə malik olmuşdur. Bəhs olunan münasibətlərin yarandığı sahələr içərisində ilk yerlərdən birindəmaldarlıq dayanırdı. XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəlində sahibkar kəndində əmtəə-kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafı ilk növbədə daxili bazarın yaranması və ayrı-ayrı ərazilərin və qəzaların müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixtisaslaşmasına təsir göstərirdi. Əmtəə-kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafı prosesi kənd təsərrüfatı istehsalının bütün sahələrində heç də eyni sürətlə və dinamikailə cərəyan etməmişdir.

Azərbaycan sahibkar kəndində əmtəə-kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişaf templəri müxtəlif yerlərdə və kənd təsərrüfatı istehsalının ənənəvi sahələrində vaxt və yeri baxımından müəyyən fərqlərə malik olmuşdur. Bəhs olunan münasibətlərin yarandığı sahələr içərisində ilk yerlərdən birindəmaldarlıq dayanırdı (2, 34).

Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ayrı-ayrı qəzalarında XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq kapitalist münasibətlərinin maldarlığın müxtəlif sahələrinə yayılması və inkişafı nəticəsində çoxlu gəlir əldə edən mülkədar, digər iri malqara sürüləri sahibləri ilbəlil öz malqara və qoyunlarının sayının artırılmasında maraqlı idilər (1, 26). Buna təkan verən amillərdən biri də Rusiyada toxuculuq sənayesinin xammala və Şimali Qafqazdakı və digər ərazilərdəki əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə nəzərə alan çar hökuməti məmurlarının bu sahənin inkişafına yönələn, təkan verən bəzi addımlar atması idi (9, 166). Bunların sırasında yerlərdə baytarlıq məntəqələrinin açılmasını, müxtəlif sərğilərin təşkilini, yeni becərmə üsullarının təbliğ edən məlumat kitabçalarının yayılmasını, təcrübə stansiyalarının açılmasını və s. göstərə bilərik (3, 61). Bunların hər biri maldarlıq məhsullarının istehsalının daha da artmasına və bununla da məhsulun satlıq hissəsinin çoxalmasına gətirib çıxarırdı.

Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında XIX əsrin sonlarından başlayaraq ta 1913-cü ilə qədər saxlanan mal-qaranın sayının bəzi illərdə aşağı düşsə də, məsələn 1899-1900-cü, 1909-1910-cu illərdə, bu cür azalma, əksər qəzalar üzrə o qədər də kəskin, nəzərə çarpacaq dərəcədə olmamışdır. Əslində isə Bakı quberniyasında mal-qaranın sayı bəhs olunan dövrdə 2109439 başdan 2669452 başa, Yelizavetpol quberniyasında isə 1956567-dən 2298529-a qədər çoxalmışdı (5, 187). Bu rəqəmlərin, təxminən, yarıya yaxını, say artımının 2/3 hissəsi isə təbii ki, yeni əmtəə-kapitalist münasibətlərinə daha asan və tez uyğunlaşan iri mülkədar və varlı-qolçomaq təsərrüfatlarının payına düşürdü.

Həm mülkədar, həm də varlı-qolçomaq kəndli təsərrüfatlarında saxlanılan və satılan mal-qaranın yarısından çoxunu qoyunlar təşkil edirdi.

Maldarlıq, o cümlədən qoyunçuluq sahəsində əkin sahələri ilə yanaşı böyük sahələrdə örüş və otlaq sahələrinə malik olan Yelizavetpol quberniyası XIX əsrin sonu - XX əsrin ilk 13 ilində birinciliyi özündə saxlayırdı. Quberniyadahər 2 qütbdən olan təsərrüfatlarda mal-qaranın orta illik sayı 0,9-1,5 milyon baş, qoyunların sayı 1,8-2,4 milyon baş arasında dəyişirdi. Bakı quberniyasında da vəziyyət bir qədər başqa cür idi. Malqaranın sayı burada 1913-cü ildə 618253 başa çatsa da, qoyunların sayı 1262780 baş olmuş, hətta 1907-ci ildə bu rəqəm 242780-ə qalxmışdı (3, 57). Bu göstəricilərin, yenə də, təxminən, yarından bir qədər azı sahibkar kəndinin payına düşürdü.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid quberniyalar üzrə xülasələrin və müxtəlif qəzetlərin, statistik məcmuələrin materiallarının təhlili aydın göstərir ki, Şimali Azərbaycan üzrə Şamaxı və Yelizavetpol qəzalarının cəhəbkar kəndləri maldarlıq məhsullarının istehsalı baxımından xüsusilə yüksək göstəricilərə malik idilər. 1908-1910-cu illər hesabatlarına görə Yelizavetpol qəzasında quberniya üzrə ümumi malqarasayının 37 %-dən çoxu, qoyunların isə 47,7%, Şamaxı qəzasında isə müvafiq olaraq 38,2 % və 41,9 %-i cəmləşmişdi. XX əsrin ilk illərində Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında malqaranın sayı, təxminən, 2 dəfədən çox artmış, qəza bu göstərici üzrə quberniyada 2-ci yerə çıxmışdı (3, 58-59).

Malqara, o cümlədən qoyun, at və digər kənd təsərrüfatı heyvanlarının yalnız mülkədar və varlı-qolçomaq kəndlilərin təsərrüfatlarında çoxluq təşkil etməsi, malqara və maldarlıq məhsullarının get-gedə yalnız bu təsərrüfatlarda satılıq-əmtəə xarakter daşması bir çox səbəblərlə bağlı idi. Böyük miqyasda otlaq sahələrinə malik olmaq və ya onların icarəyə götürmək, malqara və qoyun sürülərini bəzən aylarla vaxt və çoxlu vəsait tələb edən yaylaq və qışlaq şəraitində saxlamaq və s. şərtlərin öhdəsindən çox vaxt yalnız belə təsərrüfatlar gələ bilirdilər (3, 52). Lakin bəhs edilən dövrdə sahibkar kəndlilərin böyük əksəriyyəti isə cəmisibir neçə baş mal-qara və qoyuna sahib olurdular, çoxlarının isə bəzən heç bir atı da olmurdu.

Azərbaycan sahibkar kəndində saxlanılan iribuynuzlu malqara ən çox yerli cinslərdən, çox az miqdarda isə Mərkəzi Rusiya quberniyalarından və Baltikyanı ərazilərdən gətirilmiş ətlik və südlük cins inəklər idi (3-s.54). Qoyunçuluq əhəmiyyətinə görə birinci yerdə olsa da, təsərrüfatlarda yalnız yerli cinsdən olan qoyunlar üstünlük təşkil edirdi. Hərçənd ki, Şamaxı qəzasının bəzi təsərrüfatlarında hətta qaragül qoyunların becərilməsinə də cəhd edilmişdi.

Bəhs olunan dövrdə sahibkar kəndində və digər xüsusi mülkiyyət kateqoriyalarından olan təsərrüfatlarda mal, qoyun, at və digər kənd təsərrüfatı heyvanlarının ümumi sayı ilbəil artdıqca, məhsulun əmtəlik-satılıq hissəsinin miqdarı da artırdı (6, 130-131). Diri mal-qara, əsasən, yerli bazarlarda satılsa da, vaxt keçdikcə onların alınib Cənubi və Şimali Qafqazın müxtəlif bölgələrinə aparılması miqyası da genişlənməkdə idi. O dövrdə Cavad qəzasının Petropavlovka, Lənkəran qəzasının Prişib, Masallı və Hasıllı kəndlərində, Zaqatala dairəsinin Qax və Balakən kəndlərində iri satış bazarları müntəzəm fəaliyyət göstərirdi. Bu bazarlarda sahibkar kəndlilərinin, mülkədarların nümayəndələrinin satdıqları malqara və qoyunlar tacirlər və vasitəçi şəxslərlə rəfəndən satın alınaraq baha qiymətə satmaq üçün digər yerlərə və hətta ölkədən kənara daşınıb aparılırdı. Lənkəran qəzasının adları çəkilən hər bir bazarında ildə, təxminən 10-12 min baş qoyun və digər heyvan satılırdı (5, 88). Eyni fikri Bakı quberniyası Cavad qəzasının Petropavlovka kənd bazarına da aid etmək olardı. Burada satılmış mal-qaranın orta illik sayı digər bazarlardan təxminən 2 dəfəyə yaxın çox idi (5, 89).

Diri mal-qaradan başqa bir çox maldarlıq məhsulları – gön-dəri, ət-süd, pendir, qoyun yunu və s. əmtəlik xarakter daşıyırdı. Təkcə 1911-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 10900

başaya yaxın qaramalın və 11740 baş çox qoyunun satılıb başqa yerlərə göndərilməsi, maldarlıq məhsullarının əmtəlik xarakterinin get-gedə güclənməsini bir daha sübut edirdi. Maldarlıqdan alınan süd məhsulları, o cümlədən, yağ və pendir, Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində də əsasən, kустar üsulu ilə hazırlanırdı. Lakin bununla, bu məqsədlə yerlərdəbəzi iri torpaq sahiblərinin təsərrüfatlarında və tacirlər tərəfindən xüsusi yağ zavodları açılmışdı (3-s.66). Əgər nəzərə alsaq ki, XX əsrin ilk illərindəyağın 1 pudu, təxminən 12-15 rubla, pendirin bir pudu 5 - 6 rubla satılırdı, onda məhz bu dövrdə Şamaxı, Yelizavetpol və digər qəzalarda artıq bir neçə yağ və pendir zavodlarının fəaliyyət göstərməsinin səbəbləri aydınlaşar (44, 330-331). Təəssüf ki, ayrı - ayrı quberniyalar üzrəsahibkar kəndindəistehsal olunan yağ və pendirin ayrı-ayrı illər üzrə dəqiq miqdarını müəyyənləşdirməkmümkün olmamışdır. Lakinbelə bir faktı göstərək ki, XX əsrin əvvəlində Bakıya Yelizavetpol quberniyasıqəzalarından gətirilmiş yağ və pendirin 150-160 min pud təşkil edirdi və yenə də bu rəqəmin ən azı 30-40% sahibkar kəndinin payına düşürdü. Əldə olunan gəlir, isə təxminən, 900 min rubldan çox idi (3, 67). Bu fakt yağ və pendir istehsalının Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində mühüm rol oynadığını və bu məhsulların böyük bir hissəsinin əmtəə xarakteri daşdığını sübut edirdi.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan sahibkar kəndində maldarlıq məhsullarının ilbəil daha çox əmtəlik xarakteri daşdığını göstərən cəhətlərdən biri də yun qırınının artması və ilbəil bazarlara satılıq yun məhsullarının çıxarılmasının çoxalması idi. Bəhs olunan dövrdə Şimali Azərbaycandamövcud olan, təxminən, 3 milyon başaya yaxın qoyunun 2 milyona yaxınının məhz Azərbaycan sahibkar kəndində yerləşdiyini nəzərə alsaq, hər il orta hesabla burada 345-350 min pud yun məhsulu əldə edildiyi aşkara çıxır(3, 67). Digər kənd təsərrüfatı və maldarlıq məhsullarından fərqli olaraq yunməhsulunun satılması, daşınması və aparılması o qədər də çətinlik yaratmırdı. Daha bir fərqlicəhət isə bu məhsulun alınması və satılmasında sahibkar kəndinin, demək olar, bütün tərəfləri, hətta ortabab və bir qədər də yoxsul kəndlilərin iştirak etmələri idi. Yunun əldə edilməsilə Şimali Azərbaycanda yerli əhalinin əksər hissəsi məşğul olurdu və bu məhsul ən çox dəmiryol, habelə digər yerli nəqliyyat vasitələrilə Bakı limanına gətirilir, sonra isə həm gəmilərlə, həm də Bakı-Petrovsk dəmiryol xətti ilə yaxın və uzaq bölgələrə ixrac edilirdi (8, 129).

Bundan başqa Şimali Azərbaycandakı bəzi qəzalarda, o cümlədən qəza mərkəzlərində, bəzən də iri Avropa və Rusiya şəhərlərindəki toxuculuq mərkəzlərində əmtəlik yun məhsullarının özləri üçün əlverişli qiymətlərləsatın almaq məqsədi ilə xarici ticarət firmalarının və şöbələrinin açılması və uğurlu fəaliyyətləri haqqında məlumatlara rast gəlmək olur (8, 139).

Şimali Azərbaycanın, xüsusilə, dağlıq, dağətəyi zonalarında sahibkar kəndindən olan xüsusi mülkiyyətçilər hər il bazarlara satış üçün çox böyük miqdarda canlı kənd təsərrüfatı heyvanları, habelə süd, yağ, dəri və s. məhsullar göndərirdilər. Mülkədarlar və digər xüsusi mülkiyyətçi kateqoriyasından olan başqa şəxslər geniş mal-qara və qoyun sürülərini saxlamaq üçün irimiqyaslı yaylaq-qışlaqsahələrinə malik olduqları halda, orta səviyyəli və çox zaman varlı sahibkar kəndliləri bu sahələri ya mülkədarlardan və ya xəzinə torpaqları fondundan nəqd pula icarəyə götürürdülər. İri miqyaslı təsərrüfatlarda muzzdlu əməkdən istifadə halarına tez - tez rast gəlinirdi (4, 98).

Şimali Azərbaycanda maldarlığın digər sahələri - atçılıq, dəvəçilik və sairə ilə məşğul olunsa da, lakin bunların miqyası iribuynuzlu maldarlıq, qoyunçuluqla müqayisədə xeyli az idi.

Lakin bununla yanaşı XIX əsrin son onilliklərindən başlayaraq atçılıq təsərrüfatına diqqətin artması müşahidə olunur. Doğrudur, sahibkar kəndində kəndli təsərrüfatlarının çox az bir hissəsində minik, qoşqu və digər məişət-təsərrüfat məqsədləri üçün adi cins atların saxlan-

dığına rast gəlsək də, kəndlilərin böyük bir hissəsi maldarlığın bu sahəsində bazara satış üçün əmtəlik məhsul çıxarmaq məqsədilə məşğul olmaq imkanından məhrum idilər. Əvəzində atçılıqla məşğul olmaq üçün zəruri olan bütüncüraitə malikmülkədarlar, hətta şəhərlərdə mal-mülk, mənəb sahibi olan varlı şəxslər müxtəlif qəzalarda atçılıqla, daha doğrusu, xüsusi cins atların yetişdirilməsi və satılması ilə məşğul idilər (8, 193). Məsələn, Cavad qəzasında Kərim bəy, Hüseyin bəy və Surxay bəyin, Şamaxı qəzasında Mahmudağa bəyin, Göyçay qəzasında Sultanovlar ailəsinin və bir çox başqalarının atçılıqla geniş miqyasda və ticarət məqsədilə məşğul olmaları üçün geniş tövlələri, hər cür ləvazimatı, iri otlaq sahələri və xidmətçiləri, o cümlədən baytar xidməti işçiləri var idi (7, 66, 67). Lakin bütövlükdə atçılıq təsərrüfatı sahibkar kəndinin iqtisadiyyatında və əldə olunan gəlirlərin miqdarı baxımından aparıcı cahə deyildi.

Maldarlıq barəsində bunu deyə bilərik ki, maldarlıq sahəsində də feodal-patriarxal münasibətlərinin bəzi cüzi qalıqlarına hələ də rast gəlinə də, maldarlıq məhsullarının əksər növləri ilbət daha çox satlıq-əmtəlik xarakteri daşımağa başlayırdı. Sahibkar kəndinin əvvəlki qapalılığının pozulmasının ardınca kəndlərdə həmin məhsulların alınması, tədarük edilməsi ilə məşğul olan xüsusi işçilər qrupu – kənd burjuaziyası, tacirlər və digər şəxslər sahibkar kəndlilərinin ucuz əməyindən və iri mülkədar torpaqlarından istifadə edilməsi və ya bu torpaqları ağır şərtlərlə icarəyə götürmək hesabına öz mənfəətlərini hədsiz dərəcədə artırırtdılar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Vəliyev T.T. XX əsr Azərbaycan tarixi. II c. Bakı. Təhsil nəşriyyatı. 2009. 560 s.
2. Гасанов Г.Н. Из истории Североазербайджанской деревни в конце XIX – начале XX вв. Баку. Тахсил. 2007. 224 с.
3. Исмаилов М.А. Сельское хозяйство Азербайджана в начале XX века. Издательство Элм, Баку, 1960. 261 с.
4. Исмаилов М.А. Применение наемного труда во владельческих хозяйствах Азербайджана в конце XIX – начале XX вв. Известия АН Азерб. ССР. СОН. 1959, № 2
5. Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура сельском хозяйстве Азербайджана в эпоху империализма. Элм. 1982, 165 с.
6. Обзор Елизаветпольской губернии за 1910 г. Типография губернского правления., Елизаветполь., 1911., 102 с.
7. Сборник статических данных о землевладении и способах хозяйств в пяти губерниях Закавказского края. Тип. М.Шарадзе. Тифлис, 1899 г., 841 с.
8. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. - Баку, Изд-во Элм., 1956. 364 с.
9. Умаев А.А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX - начале XX вв., Изд-во Элм., Баку 2002., 526 с.

ФАЗИЛ БАХШАЛИЕВ

доцент Бакинского Государственного Университета

**ОБРАЗОВАНИЕ ТОВАРНО-КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ
В СКОТОВОДСТВЕ ВО ВЛАДЕЛЬЧЕСКОМ ДЕРЕВНЕСЕВЕРНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ.**

В статье излагается все изменения в деле образования товарно-капиталистических отношений в скотоводстве во владельческой деревне Северного Азербайджана. Указывается, что не только помещики и беки, но и их крестьяне на своих хозяйствах стали производить различные товары скотоводства все больше и больше. Одна из таких отраслей являлось овцеводство. Помещики Северного Азербайджана каждый год увеличили товары скотоводства и получили большую прибыль. Помещики, беки и другие собственники отдавали свои хозяйства в аренду разным лицами или сами стали вести свое хозяйство по новым капиталистическим правилам. Очень часто прибегали к использованию наемного труда в своих хозяйствах.

FAZIL BAKSHALIYEV

Baku State University

**THE FORMATION OF CAPITALIST RELATIONS
IN THE POSSESSORY COUNTRYSIDE OF NORTHERN AZERBAIJAN
IN THE LATE NINETEENTH CENTURY**

The article describes all the changes in the formation of capitalist relations in the possessory village of Northern Azerbaijan. It is indicated that not only the landlords and backs, but also their peasants began producing different products on their farms, more and more. Landowners of Northern Azerbaijan, gradually lost their former hands, gave their land to rent to different people began to conduct their farmsthemselves in the new capitalist rules. The process of selling and planting of the landed estates in the banks. Underwent landlords and backs resorted to the use of hired labor on their farms very often.

Rəyçilər: A.Cəlilov, t.e.d.R.C.Süleymanov

Bakı Dövlət Universitetinin "Slavyan ölkələri tarixi" tarixi kafedrasının 20 sentyabr 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. №1).